

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА  
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ  
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН  
МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ  
ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ**

# **РЕФЕРАТ**

**МАВЗУ: XVI-XVII АСРЛАР ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ  
(ХОРАЗМ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ МИСОЛИДА)**

Топширди: Мелиев А.  
Қабул қилди: т.ф.н. Ҳамидова М.

**Тошкент 2014**

**Режа:**

**Кириш.**

**1. Хоразмнинг ўрта асрлар ҳунармандчилигига оид ёзма манбалар, археология ва тарихшунослик маълумотлари таҳлили.**

**2. Ҳунармандчилик тармоқлари ва маҳсулот турлари.**

**3. Марказий Осиё маданияти тарихида Хоразм ҳунармандчилигининг ўрни ва унга таъсир этувчи омиллар.**

**Хулоса.**

**Адабиётлар рўйхати.**

## Кириш

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида тарихий ёдгорликлар, жумладан, ҳунармандчилик тарихини ўрганиш ва янги асосларда ривожлантириш учун кенг имкониятлар очилган. Мустақиллик йилларида халқ ҳунармандчилиги тарихини ўрганиш ва унинг андозаларини авлодларга етказиш бўйича катта амалий ишлар қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1997 йил 31 мартда “Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармон<sup>1</sup> ва қатор қарорлар қабул қилинди.

XVI–XVII аср бошларига келиб, Хоразмда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси сонининг кескин ўсиши, оммавий истеъмол молларига бўлган талабининг ошиши, ҳунармандчилик соҳаларида ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайишига, ички ва ташқи савдонинг жадал ривожланишига олиб келди.

Таъкидлаш жоизки, Хоразм ҳунармандчилиги тарихидаги сиёсий ҳамда ижтимоий-иқтисодий омилларнинг аҳамияти ва ўрни илмий тадқиқотларда етарли даражада ўрганилмаган. Хоразмнинг ўрта асрлар даври ҳунармандчилик маданияти барча тармоқларини қамраб олувчи умумлашма тадқиқотлар ҳанузгача яратилмаган. Айниқса, ҳунармандчиликнинг турли соҳаларида ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш, тартибга солиш ва назорат қилиш, анъанавийлик, янгиликлар ва ўзгаришлар жараёни амалда умумлаштирилиб, кенг кўламда қиёсий тадқиқ қилинмаган. Шунинг учун ҳам ушбу муаммоларни жамлаб ўрганиш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш долзарб аҳамиятга эга.

---

<sup>1</sup> Халқ бадиий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов фармони// Ўзбекистон овози. 1997.- 1 апрель.

## **1. Хоразмнинг ўрта асрлар ҳунармандчилигига оид ёзма манбалар, археология ва тарихшунослик маълумотлари таҳлили**

Хоразм ҳунармандчилиги тармоқлари, устахоналари, маҳсулот турлари, ҳам ашё манбалари ва бошқалар тўғрисида ўрта асрлар араб-форс муаллифлари, XVIII–XIX асрлардаги рус ва бошқа чет мамлакатлар элчилари ва сайёҳлари асарларида маълумотлар мавжуд.

XVII асрда ёзилган “Шажарайи турк” асарининг муаллифи Хива хони Абулғози Баҳодирхон ҳам Хоразмнинг ўрта асрлар даври тарихидан хабар берувчи муаллифлар сирасига киради<sup>2</sup>. Кўҳна Урганчда 1558 йилда бўлган “Москва–Лондон” савдо компанияси вакили А.Женкинсон келтирган маълумотлар ҳам қимматли ҳисобланади<sup>3</sup>. Ёзма манбаларнинг бу гуруҳини йирик қомусий олим Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-ахёр” асари тўлдиради<sup>4</sup>.

Ўрта асрлар Хоразм ҳунармандчилиги тарихининг тадқиқ қилиниши А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, Н.Н.Вактурская, Е.Е.Неразик, Г.А.Федоров-Давыдов, О.Г.Большаков, В.Н.Ягодин ва бошқаларнинг илмий изланишлари билан боғлиқ<sup>5</sup>. А.Ю.Якубовскийнинг таъкидлашича, Хоразмда ҳунармандчилик саноати ривожланган, у, асосан, кўчманчи дашт аҳолисига хизмат қилган. Даштликлар учун пахта газламалари, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли учун эса кулолчилик маҳсулотлари етказиб берилган.

Воҳанинг ўрта аср ҳунармандчилик маҳсулотларининг ноёб нусхалари ҳақидаги маълумотлар ва шулар билан боғлиқ ҳунармандчилик тарихига оид фикрлар Хоразм цивилизациясини очган буюк қадимшунос С.П.Толстовнинг фундаментал асарларида ҳам ўз аксини топди.

---

<sup>2</sup> Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 б.

<sup>3</sup> Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – Л., 1938. – С. 178.

<sup>4</sup> Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Пер. Б.А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 19, 35, 43–44.

<sup>5</sup> Абдуллаев Т.П. История изучения ремесла в средневековом Хорезме // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 2009. – № 3. – С. 97–100.

Хоразмнинг ўрта асрлар кулолчилиги тарихига оид энг муҳим асар Н.Н.Вактурскаянинг асари ҳисобланади. Муаллиф ўз тадқиқотларида илк бор Хоразмнинг ўрта асрлар давридаги сопол тайёрлаш технологияси, буюм турлари, кулолчилик саноатининг ютуқларини кашф этишга уринди<sup>6</sup>.

Шехрликда 1961 йили олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида шаҳар ҳудудидан кулолчилик, шишасозлик металлсозлик ва бошқа ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи устахоналар қолдиқлари топилди. Хоразмнинг темирчилик, шишасозлик ва кулолчилик буюмлари намуналари ҳақидаги маълумотлар О.А.Вишневская ҳисоботида келтирилган. О.А.Вишневская 1963 йилда чоп этилган мақоласида ўрта асрларга оид жез безаклар, темир пичоқ, шунингдек, айрим номаълум буюмларнинг расмларини келтирган<sup>7</sup>.

Археологик тадқиқотлар натижасида ҳунармандчилик устахоналари, уларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ўрганилиб, буюмлар ва қуролларнинг шакллари, уларнинг рўзғор учун ёки иқтисодий ва ҳарбий соҳаларга мўлжалланиши таҳлил қилинди. Аммо ҳунармандчиликдаги ташкилий ишлар муаммолари етарли даражада ўрганилмади, шунингдек, ҳунармандчиликда технологик янгиликларни яратиш ва уларни амалиётга жорий этиш, ўрта асрларнинг турли даврларига хос эҳтиёж ва ижтимоий-иқтисодий талаблардан келиб чиқиб, янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, хусусий устахоналарда меҳнатни ташкил қилиш каби масалалар айрим мақолалар ва монографияларнинг бобларида қисқача ёритилди, холос.

---

<sup>6</sup> Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма / ТХАЭЭ. – М.: АН СССР, 1959. Т. IV. – С. 261–342.

<sup>7</sup> Вишневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма // МХЭ. – М., 1963. – Вып. 7. – С. 60.

## **2. Ҳунармандчилик тармоқлари ва маҳсулот турлари.**

Ўрганилаётган даврда воҳа ҳунармандчилигининг асосий хом ашё манбаларини маҳаллий конлардан олинган металл рудалари ҳамда қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар ташкил қилган. Кулолчиликда ҳам маҳаллий тупроқдан фойдаланилган.

XVI–XVII асрлар сопол буюмлари, асосан, хўжалик ва ошхона идишларидан иборат. Ошхона идишларига хум, кўза, ғулча, тоғора, коса, пиёла, ликобча, қозон каби буюмлар тааллуқли. Бу даврда Хоразмда янги шаклдаги хумлар ишлаб чиқарилган.

Хоразмнинг сирланмаган сопол маҳсулотлари мажмуасини, дигир-чиғир кўзалари, қозон ва кўзалар қопқоғи, чироқлар ва бошқа стандартланмаган, лекин асосан дастгоҳда ишланган буюмлар тўлдиради. Диссертацияда мазкур буюмлар ҳамда юқорида қайд қилинган хўжалик ва ошхона идишларининг шакли, тузилиши, улар сиртига чизилган нақшлар, ишланиш технологиясидаги фарқли ва ўхшаш жиҳатлари атрофлича таҳлил қилинди.

XVI–XVII асрлар кулолчилик маҳсулотларининг иккинчи туркумини сирланган буюмлар ташкил қилади. Бу даврда воҳа кулоллари ўз маҳсулотларини сариқ, кўк, яшил (феруза) кўрғошиндан тайёрланган рангсиз коришма (глазурь), кобальт туридаги сирлар билан сирлаганлар.

Хоразмнинг XVI–XVII асрлардаги Шехрлик, Жампикқалъа, Миздахкон, Кўҳна Урганч каби ёдгорликларидан темирчилик ҳунармандчилигининг таянч кўрсаткичи ҳисобланувчи “тигел”лар (ўтга чидамли гил, тош, темир қозон) жуда кўплаб топилган. Тигеллардан мисгарлик, заргарлик соҳаларида рангли металллар ва темир эритишда фойдаланилган.

Хоразм ёдгорликларидан аниқланган темирчилик ҳунармандчилиги излари бу ҳудудда металлсозлик тармоғининг жадал ривожланганини кўрсатади. Хоразм темирчи усталари тайёрлаган маҳсулотларни қўлланиш

соҳасига кўра меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, чорва анжомлари ва ҳарбий қурол-аслаҳалар сингари алоҳида гуруҳларга ажратиш мумкин.

Меҳнат қуроллари тадқиқотларда энг кўп учрайдиган буюмлар сирасига киради. Хоразмда қадимдан шаклланган ўтроқ ва суғорма деҳқончилик хўжалигида меҳнат самарадорлигини оширишга интилиш металлдан ишланган қуролларнинг такомиллашувига олиб келган. Меҳнат қуроллари ичида ўроқлардан, даставвал, универсал мақсадларда фойдаланилиб, кейинчалик улар трансформацион ўзгаришларга учраганини кузатиш мумкин.

Хоразмнинг ўрта аср шаҳарларида кўп учрайдиган пичоқларни функционал белгиларига кўра, икки гуруҳга: универсал-хўжалик пичоқлари ва махсус ихтисослашган фаолиятга мўлжалланган пичоқларга ажратиш мумкин. Бундай пичоқлар Хоразмнинг Тўққалъа, Куюкқалъа, Бургутқалъа, Якка Порсон, Қаватқалъа, Гулдурсин ёдгорликлари, шунингдек, Олтин Ўрда даври ёдгорликларидан (Кўхна Урганч, Шемаха, Шехрлик, Пулжой, Миздахкон, Жампиққалъа ва карвонсаройлар – Талайхон ота, Ажигелди, Қўшбулоқ) топилган. Улар ўрта аср қишлоқ масканларида ҳам кузатилади.

Меҳнат қуроллари турини Хоразмнинг ўрта аср ёдгорликларидан маълум бўлган бел (белкурак)лар тўлдиради. Акча Гелин ва Талайхон ота карвонсаройидан квадрат шаклидаги белкураклар топилган.

Қадим замонлардан бошлаб инсониятнинг меҳнат фаолияти билан узвий боғлиқ меҳнат қуролларидан яна бири болталардир. Болталардан дурадгорлик ва хўжалик ишларида фойдаланилган. Ўрта аср болталари Хоразмнинг Тўққалъа, Дарёликкўл, Гулдурсин, Миздахкон ва Жампиққалъа ёдгорликларидан аниқланган.

Дурадгорлик ишларида болталардан кейинги ўринда турувчи тешалар Жампиққалъа ва Устюртдаги Ажигелди карвонсаройларида қайд қилинган.

Ҳунармандчиликда ва хўжалик ишларида кенг фойдаланилган қайчилар икки таснифий турга: пружинали ва ошиқ-мошиқли қайчиларга

бўлинади. Қайчилар ўрта аср Хоразм ёдгорликларидан Жигарбанд, Миздахкон, Талайхон ота карвонсаройида қайд қилинган. Темирчилик асбобларидан икки жағли омбурлар металлни қисиш, эгиш, суғуриш ишларида қўл келган.

Хоразмнинг ўрта асрлар даври ноёб топилмалардан ҳисобланмиш тарози паллалари ва қадок тошлари уй-рўзғор ва хўжалик буюмлари сирасига киради. Улар Кўҳна Урганч, Миздахкон, Жампиққалъа ва Қаватқалъа ёдгорликларидан маълум. Кўҳна Урганчдан доира шаклидаги мис пластиналардан ясалган иккита тарози палласи топилган. Улар XV–XVII асрлар билан саналанади<sup>8</sup>. Хоразмнинг ўрта аср ёдгорликларида тарози паллалари билан бир қаторда мис ва жездан тайёрланган қадок тошлари учрайди. Улар кубик ҳамда цилиндрсимон кўринишда бўлиб, сирти геометрик чизиқлар ёки зооморф шаклда безалган<sup>9</sup>.

Темирдан ясалган цилиндрсимон қулф ва калитлар, дастлаб, Жигарбанд маданий қатламларида қайд қилинган бўлиб, улар бронза қоплама билан қопланган. Бошқа бир цилиндрсимон пружинали қулф Миздахконда топилган. Қорақалпоғистон Санъат музейи фондида тўғри бурчакли темир қулф ва тухумсимон, безатилган, учи эгри мис калит мавжуд<sup>10</sup>.

Шу даврга оид топилмалар орасида занжир ва михлар, бронзадан тайёрланган пардоз-андоз буюми – ойналар ҳам кўпчиликни ташкил қилади.

Бронза, мис қозонлар воҳанинг Жигарбанд, Шоҳсанам ва Пулжой ёдгорликларидан маълум. Хоразм хунармандлари темир ва мисдан товалар

---

<sup>8</sup> Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV–XVII вв. на городище Таш-кала ... – С. 526.

<sup>9</sup> И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Санъат музейи захиралари. Шифр. Қават қалъа. Кп. 39169, инв. 196, кп. 41095/65, инв. 1344: Жанпық қалъа. Кп. 3772/102, инв. 89, кп. 3772/33, инв. 88; кп. 3772/94, инв. 80; Неразик Е.Е. Сельское жилище ... – С. 110; Доспанов О.Т. Жампық қала-орта эсир естелиги... – Б. 69–70.

<sup>10</sup> И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон Санъат музейи захираси. Шифр. Кп. 40927, инв. 1463; Кп. 22889, инв. 247.



ҳам тайёрлаганлар. Чўмичсимон шаклдаги мис товалар Шоҳсанам, Қаватқалъа ёдгорликларида қайд қилинган.

Хоразмнинг ўрта аср қуролсоз ҳунармандлари томонидан тайёрлаган найзалар отлик аскарларга мослаб ишланган ва яқин масофадан зарба беришга мўлжалланган. Хоразм ҳунармандчилиги маҳсулотларидан бўлмиш қилич, шамшир ва ханжарлар ўрта асрларда воҳа аҳолисининг ҳарбий фаолиятида кенг қўлланган.

Тадқиқотчилар томонидан Шемахақалъа, Шехрлик, Шоҳсанам, Қуйисой, Садвар ва Миздахкон ёдгорликларида шишасозлар устахоналари мавжуд бўлганлигини аниқлаганлар.

Юқорида қайд қилинган барча турдаги ҳунармандчилик маҳсулотлари диссертацияда атрофлича таснифланди ҳамда уларнинг функционал вазифалари ва трансформацион ўзгарувчанлик хусусиятлари очиб берилди.

Ёзма манбалар маълумотлари ва археологик тадқиқотлар ўрта асрлар шароитида воҳада меҳнатни ташкил қилиш жараёни нисбатан мукаммал йўлга қўйилганлигини таъкидлайди. Миздахкон ёдгорлигида якка ҳунармандлар устахоналари билан бир қаторда цех шаклида фаолият кўрсатган устахоналар ҳам топиб ўрганилган.

Ўрта аср шароитида натурал хўжаликнинг устунлиги сабабли якка ҳунармандлар мавқеи баланд бўлган. Шу билан бирга, давлат миқёсидаги корхоналар (цехлар) ҳам мавжуд бўлган.

Марказий Осиёнинг ўрта аср шаҳарларида, жумладан, Хоразмда ҳам ҳунармандлар ва савдогарлар уюшган гуруҳ ёки қатлам тарзида алоҳида даҳаларда жойлашиб, шаҳардаги ҳар қайси маҳалла ҳунармандчилигининг алоҳида бир тури билан машғул бўлган. Даҳалар, кўпинча, уларда истиқомат қилувчи аҳолининг касби билан аталган.

Майда устахоналарнинг молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятлари чекланган бўлиб, уста, хўжайин ва 2–3 шогирлардан иборат жамоа энг кенг тарқалган ишлаб чиқариш жамоаси бўлган. Бир турдаги маҳсулот ишлаб

чиқарувчи бир неча устахонани ўзига бирлаштирган цехлар анча мураккаб иқтисодий вазифаларни бажарган.

Маҳсулотларни сотиш учун янги бозорлар изланиши ички савдо-сотиқ ва халқаро карвон савдосининг кенг ривожланишига олиб келди. XVII асрга келиб, Марв, Самарқанд, Бухоро, Термиз шаҳарлари сингари Хоразм шаҳарларида ҳам тўқимачилик ҳунармандчилигининг анча кенг тарқалган турига айланди. Хоразмдан халқаро савдога қимматбаҳо гиламлар ва пахта газламаси – “арзанж” олиб чиқилган.

Марказий Осиёнинг турли вилоятларида ҳунармандчилигининг ривожланиши даражаси турлича бўлиб, бу мураккаб ва серқирра жараён саналади. Ўрта асрларда Хоразмда ҳунармандлар меҳнати, маҳсулот ишлаб чиқариш даражаси шаҳар ва қишлоқларда бир текисда бўлмаган.

Фикримизча, ҳунармандчилик устахоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг алоҳида ўзига хос тури сифатида, шаҳарни белгилашнинг муҳим омили эса муайян тарихий шароитдаги ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида қараладиган бўлса, бунда ташкил этиш билан боғлиқ жараёнлар, ҳунамандчилик турларининг ихтисослашув даражаси, маҳсулотларни тақсимлаш шароитлари, техник имкониятлар ва технология жараёнларини ташкил этиш шароитлари ва бошқалар инобатга олинмоғи лозим.

Ҳунармандчилигининг ўрта аср шаҳарлари тараққиётига фаол таъсири унинг ўсиш кўрсаткичларида, аниқ бир маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига ихтисослашувида, иқтисодий имкониятларининг ўсишида, ишлаб чиқариш қувватларининг марказлашувида намоён бўлади. Бундай ўзгаришлар, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этишда, ишлаб чиқариш ҳажмининг характери ва қўлланадиган усуллар даражасида, меҳнат воситаларининг ихтисослашувида, технологик инновацияларни яратиш ва уларни амалиётга татбиқ қилиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни зарурий ашё ва ускуналар билан таъминлаш ҳамда асосий ишлаб чиқариш бирлиги – устахонанинг амал қилишида намоён бўлади.

Хонликда шунингдек, жундан наMAT, гилам, хуржунлар, қоплар ва арқонлар тўқиганлар. Гилам ва наMATлар асосан хонликнинг туркманлар истиқомат қиладиган Порсу, Иллали, Кўҳна Урганч, Ғазовот, ва Манғит каби бекликларида тайёрланган. Энг яхши сифатли гилам ва наMATлар туркманларнинг ёвмут уруғи ҳунармандлари томонидан тайёрланганлари ҳисобланган. Иккинчи ўринни туркманларнинг човдур уруғи ҳунармандлари тайёрлаган катта ўлчамга эга бўлган гиламлар эгаллаган<sup>49</sup>. Наматлар ва жундан тайёрланган буюмларнинг хонликдаги Янги Урганч, Кўҳна Урганч, Иллали, Порсу ва Кўнғирот ҳудудларида асосий бозорлари бўлган.

XVI- XVII асрларда ўзининг ип ва ипак маҳсулотлари билан доврў қозонган Хива ҳунармандчилигида айрим газлама турларини ишлаб чиқариш нқирозга учради. XIX аср муаллифлари Хива хонлиги ҳунармандчилиги ҳақида ёзар эканлар, Хива ипак матолари Бухоро ипак матоларига нисбатан ёмонроқдир, пахта толали ип матолари эса нисбатан яхшироқдир – деб қайд этадилар<sup>50</sup>. Бунинг асосий сабаби XVII асрнинг биринчи ярмида хонликда кузатилган сиёсий ҳаёт инқирозининг чуқур авж олиши оқибатида иқтисодий ҳаётнинг таназзулга юз тутиши, айрим қимматбаҳо мато турларига талабнинг тушиб кетиши оқибатида уларнинг Хива ҳунармандчилигидаги ўрнининг пасайиб кетишига олиб келди. Аксинча, кундалик турмушда талаб катта бўлган ип матоларга эҳтиёж, уларни ишлаб чиқаришни бир маромида ушлаб туришга имкон яратди. Хонликнинг доимо ип матоларга эҳтиёж катта бўлган кўчманчи дашт билан чегарадошлиги ҳам бу ҳунар турининг сақланиб, Хива ҳунармандлари ўз маҳсулотларини яратишда турли бўёқлардан фойдаланганлар. Уларнинг ичида рўян ўсимлиги илдизидан қизил рангли бўёқ, гултожихўроз, саксовул, жийда, қуёнсуякдан сариқ рангли бўёқ олинган. Тадқиқ этилаётган даврда бўёқчилик билан шуғулланувчи усталар “бўёқчи” ҳамда “рангрёз” деб аталган.

Кийим-бош ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоқларидан бири – бу эркаklar кийимларини ишлаб чиқариш эди. Хивалик ҳунармандлар Ўрта

Осиёнинг бошқа хонликларидаги усталар каби эркаклар учун кўйлак, иштон, тўн, пўстин, турли бош кийимлари ва ҳ.к. ишлаб чиқаришга ихтисослашган эдилар.

Хонликда эркаклар кийимининг муҳим қисми – турли бош кийимлари ишлаб чиқарилган. Уларнинг ичида саллаки алоҳида ажралиб турган.

Шундай қилиб, Хива хонлигида иқлими, яшаш шароитига мос бўлган, маҳаллий хом ашё – пахта, ипак, жун, зиғир ва канопадан хилма-хил матолар, кийим-бош, уй-рўзгор буюмлари яратилган. Буюк ипак йўлининг турли тармоқлари орқали бу маҳсулотлар узоқ мамлакатларга ҳам элитилган. Тикувчи ҳунармандлар ўз маҳсулотини маҳаллий аҳолининг анъаналари ва дидини ҳисобга олган ҳолда тайёрлаганлар. Бу даврда кўшни ҳудудлар аҳолиси билан амалга оширилган этномаданий алоқалар натижасида аҳоли кийим-бошида баъзи ўзгаришлар юз берган.

Хива ҳунармандчилигининг ажралмас қисмларидан бири – териға ишлов бериш – кўнчилик эди. Хонликда Хива, Янги Урганч, Хўжайли, Хонқа, Чимбой кўнчилари алоҳида ажралиб турган. Асосан, хўжалигида чорвачилик устун бўлган аҳоли – туркманлар, қорақалпоқлар ва қozoқлар томонидан хивалик ҳунарманд усталарга хом ашё муттасил етказиб турилган. Улар жумласига кўжил, гудари, хоми, сағри, юмшоқ бахмалсимон чарм (замша), шерози каби териларни киритиш мумкин.

Кўнчилик билан узвий боғлиқ равишда ривожланган ҳунар турларидан бири бу оёқ кийим ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунар турлари эди. Ўрта Осиё халқлари орасида урф бўлган оёқ кийимлари: кавуш – чармдан ишланган оёқ кийими, музе – этик, мўйнали этик, араби – тугмадори (тугмали этик), олд қисми учли, юмшоқ оёқ кийими – папуш кабилар

Хонликда ривожланган муҳим ҳунармандчилик тармоқларидан бири металлға ишлов бериш эди. Турли металлларга ишлов берувчи ҳунармандларни темирчилар, позачилар, рехтагарлар, мисгарлар, заргарлар, муҳирканлар, қуролсозлар каби турларга ажратиш мумкин.

Кулолчилик хонлик ҳудудида энг қадимдан тараққий этган ҳунар соҳаси ҳисобланади. Унинг кулолчилик (сафолчилик), тавоқчилик, кошинпазлик, ғишт пиширувчилик (хумбузчилар), тандирчилик каби турлари маҳсулотларига доимо талаб катта бўлган. Бу маҳсулотлар учун асосий хом ашё ҳисобланган сополбоп маҳсус тупроқ зарур бўлиб, хонликда худди шундай ноёб тупроғи билан донг чиқарган ҳудудлар кўп эди<sup>63</sup>.

Аҳолининг кундалик турмушида ёғочдан ясалган уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроллари ва бошқаларга бўлган талабини йўнуқчи, харрот, элакчи, тароқчи, ниғирикчи, ўрачи, эгарчи ва ҳ.к. деб аталган ҳунармандлар қондирган. Улар ҳунармандчиликнинг бошқа соҳалари – металлга ишлов бериш кўнчилик, бўёқчилик ва бошқалар вакиллари билан узвий алоқадорликда ўз маҳсулотларини яратганлар. Харротлар уй-жиҳозларини, тахтали кат-супа, сандиқ, бешик, бешик асбоби – сумаклар, пахтани чигитдан айириш асбоби – жиқ кабиларни ҳам ясаганлар.

Хонликда ривожланган ҳунар турларидан бири саррожлик – эгар-жабдуғ ясаш эди. Бу ҳунармандлар ўз маҳсулотларини ёғочдан ясаш жараёнида кўнчилар билан ҳамкорликда ишлаганлар. Айрим ҳолларда хиваликлар саррож усталарни “эгарчи” деб ҳам номлаганлар.

Хонликдаги ҳунармандлар нафақат ёғочга, мис идишларга, балки фил суягига ҳам ўймакорлик усулида нақш солишни яхши билганлар<sup>71</sup>. Тоштарошлар қабртошлар тағзамини учун мармар тошлар, тегирмон учун маҳсус тошлар, алоҳида вақфномалар ўйиб ёзилган тахтачалар, мармар идишлар, лаган, пиёла, кўза, чойнак ва айрим нуфузли шахслар ҳовлисининг бурчагида кўл ювиш учун мўлжалланган катта мармар тошлардан ясалган нақшинкор, доира шаклидаги ўртасида сув оқиб кетишга мўлжалланган тешиклари бўлган “адан”ларни ҳам ясаганлар. Тоштарошлар асосан оқ мамар, кўк мамар, қора мармарга ишлов берганлар.

Ўрта Осиё хонликларидаги каби, Хива хонлигида ҳам ҳунармандлар орасида “уста” мақоми анъанага кўра авлоддан-авлодга ўтиб келган, аммо

хунарманд усталарни тайёрлашда “устоз-шогирдлик” мактаби алоҳида аҳамият касб этган. Хивалик чўғирмачи хунармандларнинг маълумотиغا кўра, уста ўз фарзандига хунарини ўргатса, бу шогирд “уста” мақомини олишида “фотиҳа бериш” маросими ўтказилмас экан, аммо шогирд уста авлодидан бўлмаса унга фотиҳа бериш маросими ўтказилган.

Ўрта Осиё тарихий манбаларидан маълумки, шогирдларга “уста” мақомини бериш маросими одатда хунармандларнинг йиғилишларида жума кунлари ўтказилган. Анъанага мувофиқ, хунармандлар уюшмасининг таклиф этилган барча аъзолари жума намозидан сўнг масжиддан чиқиб, “уста” мақомини олувчи хунарманднинг уйига борганлар ва шогирд уларни чой, ширинликлар ва ош билан меҳмон қилган. Кейин уюшма бошлиғи “калонтар” ёки уюшма аъзоларидан бири “камарбаста” анъанасини ўтказган. Бу ҳол шогирдга “уста”лик мақомининг берилишининг расмий ифодаси эди.

Хоразм кулолларида бу анъанани устанинг ўзи амалга ошириб, шогирдга фотиҳа берарди, ҳарротларда эса камарбаста маросимини шу хунар уюшмасининг “пейкал”и амалга оширган. Бу ўринда қайд этиш лозимки, Хоразмдаги хунармандлар уюшмаси раҳбарияти икки кишидан иборат бўлиб, уюшма бошлиғи калонтар ва унинг ёрдамчиси пейкалдан иборат эди. Хунармандлар уюшмаси “касаба” деб аталган. Бир хунарга мансуб хунарманд усталарни “улпагар”деб аталган.

Хунармандлар уюшмаси бошлиғи бўлган калонтар хунармандчиликнинг ҳар бир соҳасида энг катта нуфузга эга шахс сифатида фаолият юритган. Айрим хунар соҳаларида, хусусан, мамлакат ҳаётида муҳим ўрин тутган хунарлар, хусусан, қурувчилик хунарида калонтар маҳаллий ҳукумдор томонидан тайинланган ва хон томонидан тасдиқланган<sup>80</sup>. Калонтар хунармандлар манфаатларини ҳимоя қилган ва уларнинг ишларини назорат қилган. Шунингдек, у ҳар қандай зиддиятли масалаларни ҳам ҳал қилиш

хукуқига эга бўлган ва усталар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг сифатини назорат қилишга ҳам масъул эди.

Калонтарлик отадан ўғилга мерос тариқасида ўтган ҳоллари ҳам мавжуд. Ўрта Осиё ҳудудида, жумладан, Хива хонлигида ҳунармандчиликни ташкил этиш тартиби ва анъаналари ҳунармандларнинг “рисола”ларида ўз аксини топган. Хивадаги Ичан қалъа музей кўриқхонасининг архив фондларида қассобчилик, этикдўз ва кавушдўзлик рисоалари сақланмоқда. Уларда бу ҳунарларнинг тарихи, пири, маросимлари, шу шогирд муносабатлари ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд.

Одатда, ҳунармандлар ўзлари яратган маҳсулотларни устахоналари қошидаги дўконларида сотганлар. Устахонаси қошида дўкони бўлмаган ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотиш учун бозор ҳудудида жойлашган бошқа шахсларнинг дўкони, савдо айвончаларини ижарага олганлар. Айрим ҳунарманд усталар мутаввалий – вақф мулкидан келадиган даромадни назорат қиладиган ва уни тақсимлашга масъул шахс сифатида ҳам фаолият кўрсатганлиги маълум бўлади.

Хонлик ҳунармандчилигининг ривожига бевосита қишлоқ хўжалиги ва савдо билан боғлиқ эди. Қишлоқ хўжалиги ҳунармандчилигининг турли тармоқларига хом ашё етказиб берган. Ҳунармандлар эса аҳолига тайёр маҳсулот етказиб бериш билан шуғулланганлар. Хонликда мевасиз дарахтлардан қоратерак, оқ тол, гужум, терак, қайрағоч, тоғ терак, бутасимон ўсимликлардан тўронғи, юлғун, саксовул кабилар ўсган. Улардан ҳунармандчиликнинг дурадгорлик, аравасозлик, уй анжомларини ишлаб чиқариш, бўёқчилик, кулолчилик каби соҳаларида асосий хом ашё, шунингдек, ёқилғи ва қурилиш материали сифатида кенг фойдаланилган. Жумладан, кемалар ишлаб чиқаришда қора терак, терак, оқ тол дарахтларидан кенг фойдаланилган. Улар кўпинча боғларда, ариқ бўйларида ва дарё ва сунъий суғориш тизимлари қирғоқларида етиштирилган. Қайроғоч

қаттиқ ва пишиқ дарахт бўлгани учун унинг ёғочи асосан аравасозликда, жиқ (пахтадан чигитни ажратувчи қурилма) ишлаб чиқаришда қўлланилган.

Фаолияти озиқ-овқат турларини ишлаб чиқариш билан банд бўлган касб-ҳунар эгалари мамлакат далаларида етиштирилган донли экинлардан – буғдой, арпа, ясмиқ, тарик, шоли нўхот, кунжут; полиз экинлари – тарвуз, қовоқ, пиёз, сабзи, лавлагидан озиқ-овқат ишлаб чиқаришда кенг фойдаланганлар. Хусусан, қандли лавлаги қанд ва турли ширинликлар тайёрлашда муҳим хом ашё вазифасини ўтаган.

Ҳунармандлар томонидан талаб катта бўлган асосий экинлардан бири пахта, зигир, кунжут бўлиб, хонликда бу ўсимликлар кўп миқдорда етиштирилган.

Хива хонлигида бошқа Ўрта Осиё хонликларида бўлгани каби, ҳунармандчилик аҳоли иқтисодий ҳаётининг еткази соҳаларидан бири бўлганлиги ҳунармандларни тайёрлаш ва ҳунармандчиликни ташкил этиш борасида бир қатор умумий ва ўзига хос жиҳатлари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Ҳунармандчилик деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, савдо ва ҳ.к. билан алоқадорликда тараққий қилган.



### **3. Марказий Осиё маданияти тарихида Хоразм**

#### **хунармандчилигининг ўрни ва унга таъсир этувчи омиллар**

Хоразмлик хунармандлар ва савдогарлар Шарқий Европа (Хазария, Волга бўйи Булгорияси, Олтин Ўрда), Яқин (Миср, Хуросон) ва Узоқ Шарк (Хитой) мамлакатларидаги иқтисодий муҳитга ҳам ўз таъсирларини ўтказганлар. Хоразмликлар айрим хорижий шаҳарларда доимий равишда ишлаб чиқариш ва тижорат билан шуғулланганлар. Ёзма ва археологик маълумотларга кўра ўрта аср савдо ва маданий алоқалари таъсирида Хоразмдан тайёр маҳсулотлар билан бир қаторда, тажрибали, моҳир хунармандлар ёки хунармандлар гуруҳи чет элларга чиқиб, маҳаллий тажрибаларни янги шароитда қўллай бошлаганлар<sup>11</sup>. Бунга хоразмликларга хос хунармандчилик салоҳияти, шунингдек, кўшни этномаданий ҳудудларда воҳанинг бозорбоп молларига бўлган талабнинг катталиги асосий сабаб бўлган.

Ривожланган ўрта асрларда Хоразмга хос урбанизация ва хунармандчилик маданиятининг таъсири анча кенг ҳудудларга, жумладан, жануб ва шимолда – Жанубий Туркменистон, Волга бўйи (Булгория, Олтин Ўрда), Шимолий Кавказ, Қрим, Молдовага қадар кириб борганлигини кўрамиз. Турли хунармандчилик буюмларнинг ишлаб чиқарилиши, савдонинг ташкил қилиниши, маҳсулотларни сотиш учун янги бозорларнинг изланиши халқаро карвон савдосининг кенг ривожланишига олиб келди.

Савдо йўллари Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларини, алоҳида туманлар ва вилоят марказларини ўзаро боғлаб турар эди. Айнан шу даврда Хоразмдан Волга бўйи, Шимолий Кавказ ва Шарқий Европага олиб борувчи савдо йўлларнинг аҳамияти ошиб борди<sup>12</sup>.

Кўхна Урганчдан Амударёнинг чап қирғоғи бўйлаб Ҳазорасп орқали Марв–Амул йўналишда ўтган йўллар Эрон, Афғонистон ва

<sup>11</sup> Вактурская Н.Н. К вопросу о культурных связях средневекового Хорезма с Китаем // Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. – М.–Л., 1959. – С. 26–32.

<sup>12</sup> Маньлов Ю.П., Юсупов Н. Караван-сарай Центрального Устюрта // СА.–1982. – №2. – С. 180–184.

Ҳиндистон шаҳарларига олиб борган<sup>13</sup>. Хоразм воҳаси Мовароуннаҳрнинг шимолдаги юртлар ва Шарқий Европа билан бўлган иқтисодий, маданий алоқаларида муҳим аҳамият касб этган.

Демак, халқаро қарвон савдосининг ривожланиши натижасида, Хоразмда ишлаб чиқарилган ҳунармандчилик маҳсулотлари узоқ юртларга олиб борилган. Ушбу жараён ўрта асрларда бошланган. Ўрта асрларда Хоразмнинг ҳунармандчилик салоҳиятининг шаклланиб ривожланиши учун бир неча ички ва ташқи омиллар таъсир этган. Тарихий-сиёсий омилларнинг энг муҳимларидан саналади.

Хоразмда ўрта асрлар даври тарихий шароитида ҳунармандчиликка таъсир этган омиллардан яна бири—бу воҳада қадимдан шаклланган маданий-хўжалик марказларининг жойлашиши ва улардаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳисобланади. Бунга хўжалик асослари, аҳолининг жойлашиш ҳудуди, зичлиги хусусиятлари киради. Воҳадаги маданий-хўжалик марказларининг жойлашиши бевосита табиий-географик омилларга боғлиқ бўлган.

Этномаданий ва савдо алоқалари омили Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари Хоразмда моддий маданиятнинг шаклланишига, жумладан, ҳунармандчилик тармоқларининг ривожига миграция жараёнлари ҳамда бошқа минтақалар халқлари ва қўшнилари билан олиб борилган маданий-хўжалик алоқаларининг таъсири бўлган. Буни савдо ва айирбошлашнинг бош воситаси бўлмиш ҳунармандчилик маҳсулотларидаги ўзгаришлардан ҳам кўриш мумкин.

---

<sup>13</sup> Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. — Тошкент: Akademiya, 2008. — Б. 155.

## ХУЛОСА

Археологик, манбашунослик ва тарихшунослик маълумотларини ўрганиш асосида тўпланган ноёб маълумотларни изчил ва мунтазам илмий таҳлил қилиш ва умумлаштириш йўли билан мазкур мавзуга оид қуйидагича тегишли илмий хулосаларга келинди:

1. Урбанизация жараёнларининг ўсиши туфайли аҳоли зич жойлашган ҳудудларда ҳунармандчиликнинг янги ўчоқлари шаклланди. Шаҳарсозлик маданияти янги ҳудудларга – Устюрт қирлари бўйлаб ғарбий чекка туманлар Шимолий Давдон, Дарёликкўл бўйларига тарқалди.

2. Шаҳарлар сингари қишлоқ масканлари ҳудудларида ҳам ҳунармандчилик фаолияти билан боғлиқ манзаралар–темирчилик, мисгарлик, шишасозлик, кулолчилик устахоналари излари, тошқол уюмлари кўплаб учрайди. Ёдгорликлардан меҳнат қуроллари, қурол-аслаҳалар, заргарлик ва зеб-зийнат буюмлари, темирдан тайёрланган от-улов анжомлари ва бошқа кўплаб металл буюмлар топилган.

3. Ёзма манбалар маълумотлари ва археологик тадқиқотлар натижалари ўрта асрлар шароитида меҳнатни ташкил қилиш жараёни йўлга қўйилганлигини тасдиқлайди.

4. Якка ҳунармандлар устахоналари Хоразм ёдгорликларида кўплаб қайд этилган. Аммо индивидуал меҳнат билан шуғулланувчи уста тор ихтисослик йўналишига асосланган бўлиб, бозор шароитидаги ўзгарувчанлик талабларига ўз вақтида жавоб бера олмаган. Якка ҳунармандлар билан бирга цех характерида фаолият кўрсатган қатор устахоналар кашф этилди. Муқоясавий таҳлиллар цех шаклидаги корхоналар Хоразм билан яқин маданий алоқада бўлган Волга бўйи Булғорияси, Олтин Ўрта шаҳарларида ҳам бўлганлигини кўрсатади.

5. Хоразмда ўрта аср ҳунармандчилик маданиятининг шаклланиши ва ривожига ички ва ташқи омиллар сабаб бўлган. Ички омилларга вилоятда қадимдан таркиб топган деҳқончилик ва урбанизация жараёнларининг

узлуксиз давом этиши, ҳунармандчиликнинг хом ашё захиралари воҳанинг ўзида мавжудлиги, сув манбаи ҳисобидан ўрта асрларда ўзлаштирилган янги ҳудудларда аҳолининг ўсиши; ташқи омилларга сиёсий вазият–қўшни этномаданий ҳудудларни бириктирган кучли марказлашган давлатларнинг ташкил топиши, Каспий–Орол бўйи атрофидаги кўчманчилар ва Мовароуннаҳр воҳалари ҳунармандчилик маданияти, жануб, шимол ҳудудларидаги давлатлар билан ўзаро алоқалар ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

### Адабиётлар рўйхати:

1. Халқ бадиий хунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чоратadbирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов фармони// Ўзбекистон овози. 1997.- 1 апрель.
2. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 192 б.
3. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. – Л., 1938. – С. 178.
4. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география) / Пер. Б.А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 19, 35, 43–44.
5. Абдуллаев Т.П. История изучения ремесла в средневековом Хорезме // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 2009. – № 3. – С. 97–100.
6. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX–XVII вв.) // Керамика Хорезма / ТХАЭЭ. – М.: АН СССР, 1959. Т. IV. – С. 261–342.
7. Вишневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма // МХЭ. – М., 1963. – Вып. 7. – С. 60.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово-ремесленного квартала XV–XVII вв. на городище Таш-кала ... – С. 526.
9. И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон Республикаси Санъат музейи захиралари. Шифр. Қават қалъа. Кп. 39169, инв. 196, кп. 41095/65, инв. 1344; Жанпық қалъа. Кп. 3772/102, инв. 89, кп. 3772/33, инв. 88; кп. 3772/94, инв. 80; Неразик Е.Е. Сельское жилище ... – С. 110; Доспанов О.Т. Жампық қала-орта эсир естелиги... – Б. 69–70.
10. И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоғистон Санъат музейи захираси. Шифр. Кп. 40927, инв. 1463; Кп. 22889, инв. 247.
11. Вактурская Н.Н. К вопросу о культурных связях средневекового Хорезма с Китаем // Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. – М.–Л., 1959. – С. 26–32.
12. Манылов Ю.П., Юсупов Н. Караван-сарай Центрального Устюрта // СА.–1982. – №2. – С. 180–184.
13. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008. – Б. 155.